

K.Ə.MEHDİXANLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: kmehdichanly@mail.ru

: [https://orcid.org/ 0009-0007-4872-3717](https://orcid.org/0009-0007-4872-3717)

Y.T.QURBANOVA

baş müəllim
e-mail: yeganequranova67@gmail.com

: [https://orcid.org/ 0009-0007-3791-5879](https://orcid.org/0009-0007-3791-5879)

Azərbaycan Texniki Universiteti

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 25)

10.62021/0026-0028.2024.4.044

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ANTROPONİM VƏ TOPONİMLƏRİN TRANSLİTERASIYASI HAQQINDA

***Xülasə.** Məqalə bədii ədəbiyyatın tərcüməsində xüsusi adların, xüsusən də antroponim və toponimlərin tərcüməsi probleminə həsr edilmişdir. Müşahidələr ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında aparılmış və “Xüsusi adların tərcümə üsulları” nəzərdən keçirilmişdir. Tərcümə mürəkkəb və çoxşəxli yaradıcılıq fəaliyyətidir. Bəşəriyyətin mədəni inkişafında tərcümənin rolunu danmaq olmaz. Tərcümə tarixi göstərir ki, insan adlarının və familiyaların, coğrafi adların, o cümlədən müxtəlif təşkilat, müəssisə, gəmi, kinoteatr və bir çox digər kateqoriyadan olan xüsusi adların bir dildən digərinə çevrilməsi, daha dəqiq desək, digər dildə verilməsi zərurəti mütəxəssislərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir.*

***Açar sözlər:** transliterasiya, antroponim, toponomiya, tpiftor, tərcümə*

Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil, hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideyinlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də, uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn, almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbehlik mərzinə tutulduğu, Her Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də, ingilis və Azərbaycan xalqlarının adseçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir [1, s. 126-138].

Həm ingilis, həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hisslərini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn, məşhur “campbell” adı qael (**qalliya** – “fransız” – mənşəli olub “əyriağız” mənasını verir. “**Cameron**” adı qael dilində əyriburun deməkdir. “Cecil” adı “kor” sözündən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir.

Mücərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücaətə, özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil, ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçirdilər.

Müasir dünyada informasiya axınının günbəgün artması belə bir işə tələbatı da durmadan artırır. Şəxs adlarının və familiyaların, başqa sözlə, antroponimlərin bir dildən digərinə çevrilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə çətinliklər törədir. Səbəblərdən biri insan amili ola bilər ki, bu da informasiyanın bir sənəddən digərinə natamam, qeyri-dürüst, yazılması, köçürülməsi və s. ola bilər. Digər səbəblərdən biri kimi onu göstərmək olar ki, şəxs adlarının və familiyanın müxtəlif yazılış ənənəsi mövcud ola bilər. Antroponimlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçirilməsi məsələsində müəyyən cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalı cəhətlər, məlum olduğu kimi, qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərinin strukturu ilə bağlıdır.

AMEA-nın "Elmi xəbərləri"ndə deyilir: "Tərcümə prosesində şəxs adlarının başqa dildə verilməsi üçün istifadə edilən metodların heç biri ayrı-ayrılıqda həmin adların dilin daşıyıcıları tərəfindən onların səslənməsinə maksimal şəkildə yaxın tələffüzünə imkan yaratmır. Buna görə də həmin metodlar ayrı-ayrılıqda xüsusi adların başqa dildə keyfiyyətli şəkildə verilməsində yararlı deyildir. Bir sıra ölkələrdə transkripsiya və ya transliterasiya sistemi ya tamamilə işlənməmiş, ya da işlənmiş olsa da, mübahisəli məsələləri hələ çoxdur" [1, s. 186].

Belə ki, həmin dillərin istifadə etdiyi transkripsiya sistemlərində yalnız əsas uyğunluqlar göstərilmiş, lakin bir çox hərf və ya hərf birləşmələrinin düzgün verilməsi hələ də aydınlaşdırılmamış qalmışdır. Misal olaraq türk dillərindən sami dillərinə və ya əksinə, sami dillərindən türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə transkripsiya və transliterasiya məsələlərini göstərmək olar. Hətta dillərarası ünsiyyətdə ən çox istifadə olunan dillərdən biri kimi, ingilis dilindən digər dillərə praktik transkripsiya qaydaları fonetik transkripsiyaya əsaslanır.

Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, ingilis orfoqrafiyasının tarixi inkişafı orfoqrafiya ilə tələffüz arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də çox zaman sözün oxunuşunun mümkün variantlarından hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, ingilis dilində **ou, ow** hərf birləşmələri (ou) diftonquna uyğun gəldikdə Azərbaycan dilində **ou** şəklində verilir, amma vurğulu hecadə (**au**) diftonqunu ifadə etdikdə Azərbaycan dilində **au** şəklində verilə bilər. Belə hallarda adın iki mümkün oxu variantı ortaya çıxır.

M.İ.Çobanov öz kitabında yazır: "Bundan əlavə, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilən sait və samit səslər vardır. Transkripsiya zamanı çox vaxt uzunluq, qısalıq, yumşaqıq, tonun yüksəkliyi və s. bu kimi mühüm fonetik informasiya itir, digər dildə əksini tapmır. Yaxud səslər eyni şəkildə işarələndirilir. Məsələn (t) və (o) səsləri "t" hərfi ilə işarələndirilir. Eləcə də (u) və (w) səsləri Azərbaycan dilində "u" hərfi ilə verilir" [2, s. 210].

Tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi istər ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından, istərsə də orijinalın ruhunu əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır və nəticədə orijinalın ədəbi dil normasına, eləcə də xüsusi adların daşdığı informativ məna yükünün çatdırılmasına xələl gətirilir.

Cabbarov X.M. öz yazısında qeyd edir: "Toponimlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar dillərarası və mədəniyyətlərarası obyekt hesab oluna bilər. Buna görə də toponim adlar bir dildən digərinə tərcüməsindən danışarkən, daha çox onların başqa dildə verilməsindən söhbət gedə bilər. Toponimlərin başqa dildə verilməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mürəkkəb və çoxtərəfli problem olub, indi də diqqəti özünə cəlb edir" [3, s. 24].

İngilis dilinin ekvivalentlərsiz dil vahidlərindən sayılan şəxs adlarının Azərbaycan dilinə keçirilməsini burada bədii tərcümə əsərləri əsasında nəzərdən keçirəcəyik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili xüsusi adlarının Azərbaycan dilində verilməsinin iki əsas üsulu vardır

ki, onlardan biri transkripsiya, digəri transliterasiyadır. Birinci üsul sözün səs formasından, ikinci üsul – onun hərflərinin başqa dildə verilməsidir. Əvvəlki vaxtlarda ingilis, habelə digər dillərin xüsusi adlarının Azərbaycan dilində verilməsində əsasən transliterasiyadan istifadə edilmişdir. Bəlkə də bu səbəbdən ingilis xüsusi adlarının yalnız qrafik forması Azərbaycan dilində verilmiş, həmin adın fonetik məzmunu nəzərə alınmamışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümələrin əksəriyyətinin, rus dilindən edildiyini nəzərə alsaq, rus dilində də həmin mənzərənin mövcud olduğunu təxmin etmək olar.

Rus alimi D.A.Bokmelder öz əsərində yazır: “İngilis dilindəki “Van Diemen” antroponimi rus dilinə Вандимен şəklində transliterasiya edilmişdir. Rus dilində xüsusi adların transliterasiya və praktik transkripsiya qaydalarına uyğun olaraq ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan sözlər rus dilinə “a”, “e” və ya “ə” ilə transliterasiya edilmişdir. Görünür ki, bunu nəzərə alan D.A.Bokmelder ingilis xüsusi adlarının rus dilində verilməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, XVI-XVIII əsrlərdə İngiltərənin tarixinə və mədəniyyətinə dair yazılmış öçerklərdə müasir oxucuya gülünc görünə bilən Nevton (Newton), Stevinq (Stewing), Qavkesburi (Hawkesbury) kimi ingilis familiyaları və coğrafi adlar tapmaq mükündür” [4, s. 143].

Antroponimlərin tərcüməsində aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Tərcümədə Axel antroponimində söz önündəki “a” Azərbaycan dilində “a” ilə transliterasiya edilsə də, Sevda Abuzərlinin tərcüməsində bu troponimin digər komponentləri ənənəyə uyğun transliterasiya olunmamışdır.

2. Müasir dövrdə bir sıra hallarda ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponim və toponimlər Azərbaycan dilində tələffüzdə olduğu kimi verilir, yəni “ə” ilə yazılır. Məsələn: *The girl, whose name was Patsy Smith, wiped reddened eyes with a large linen handkerchief which Tanya had given her (A.Hayley)* – *Adı Pətsi Smit olan bu qız ağlamaqdan qızarmış gözlərini Tanyanın verdiyi böyük miləmil dəsmalla silirdi* (Tərc. Z.Ağayev).

Nəticə. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis və Azərbaycan dillərində səslərin əksəriyyəti aydın şəkildə müqayisəyə gələn, o da aşkardır ki, qarşılaşdırılan dillərin fonetik sistemlərində xeyli dərəcədə fərqlər də vardır. Aşağıdakı ingilis antroponim və toponimlərə diqqət yetirək: Anson (aensən), Harris (haeris), Patsy (paetsı), Danny (daeni), Farrow (faerou), Hanson (haensən) Mountains, Sacramento River (saekrmentou), The Alleghany (aeligəni) və s.

İngilis antroponimlərində və toponimlərində (ae) foneminin Azərbaycan dilində verilməsində müxtəlifliyin olmasının müəyyən səbəbləri vardır. İngilis dilində (ae) və Azərbaycan dilində (ə) fonemlərinin mövcud olması hələ o demək deyildir ki, onlar bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. Vaxtilə rus dili vasitəsilə edilən tərcümələrdə ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponimlərin və toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə “a” və “e” ilə transliterasiya edilmişdir.

Məşhur ingilis yazıçısı Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti” əsərinin M.Rzaquluzadə tərəfindən edilmiş tərcüməsində bizi maraqlandıran məqam “Vandimen Torpağı” birləşməsidir. Tərcüməçi əsərin sonunda həmin birləşməyə belə izah verir: “Vandimen Torpağı”... – Tasmaniya adasının keçmiş adıdır. Avstraliyanın cənub-şərqindədir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə adın hərflə deyil, səs formasında verilməsini nəzərdə tutan transkripsiya üstünlük verilir və xüsusi adların başqa dildə verilməsi zamanı, hər bir dildə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də, ümumi qaydalardan kənara çıxan müəyyən istisnaları olduğu müşahidə edilir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan və ingilis toponimlərinin və antroponimlərinin orta və ali məktəplərdə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin Azərbaycan dilinin fonetik və fenomenatik imkanlarını nəzərə alınması məsələsi ən zəruri, aktual amillər hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə, Ə.A. Müasir Azərbaycan toponomiyasında tayfa adlarının izi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, – 1978. №2, – 186 s.
2. Çobanov, M.İ. Azərbaycan antroponomiyasının əsasları / M.İ.Çobanov. – Tbilisi Qanatləba, – 1983. – 210 s.
3. Cəbbarov, X.M. Laçın toponimləri / X.M.Cəbbarov, – Bakı: Elm və həyat. – 1977. №10, – 24 s.
4. Бокмельдер, Д.А. О способах передачи английских собственных имен на русском языке // Бизнес-образование в условиях глобализации: материалы науч.-практ. конф. – Иркутск, 2006. – с. 223-227; – с. 143.

K.A.Mehdikhani, Y.T.Gurbanova

About Transliteration of Anthroponyms and Toponyms in the Process of Translation from English into Azerbaijani *Summary*

The article is devoted to the problem of sweat of proper names, in particular anthroponyms and toponyms, in the translation of fiction. Observations were made on the basis of material of English and Azerbaijani languages and “translation methods of proper names” were considered. Translation is a complex and multifaceted creative activity. The role of translation in the cultural development of mankind cannot be denied. Translation history shows that the need to translate human names and families, geographical names, including proper names of various organizations, enterprises, ships, cinemas and many other categories from one language to another, more precisely, to give them in another, has long attracted the attention of specialists.

Key words: transliteration, anthroponym, toponym, tpiftor, translation

К.А.Мехдиханлы, Ю.Т.Гурбанова

О транслитерации антропонимов и топонимов в процессе перевода с английского на азербайджанский *Резюме*

Статья посвящена проблеме использования имен собственных, в частности антропонимов и топонимий, при переводе художественной литературы. На материале английского и азербайджанского языков были проведены наблюдения и рассмотрены “методы перевода имен собственных”. Перевод – это сложная и многогранная творческая деятельность. Роль перевода в культурном развитии человечества невозможно отрицать. История переводов показывает, что необходимость перевода человеческих имен и фамилий, географических названий, включая собственные названия различных организаций, предприятий, кораблей, кинотеатров и многих других категорий с одного языка на другой, точнее, передачи их на другом языке, уже давно привлекает внимание специалистов.

Ключевые слова: транслитерация, антропоним, топоним, трифтор, перевод проводился

Rəyçi: filol.f. d., dos. R.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2024